

Hozzászólás Kiss Dénes erdélyi látleleteihez

Egy vitaindító írás akkor jó, ha vitára serkent. Úgy vélem Kiss Dénes vitaindítója megfelel ennek a követelménynek, a szerző elegendő cáfolható, árnyalható, meghatározatlan érvényességű kijelentést tett írásában, amelyekbe belekapaszkodhatnak, akik a vita tárgyában illetékesnek gondolják magukat, vagy mások által e szerepre kijelölve, válaszolnak a szerkesztői felkérésre.

Alulírott nem gondolja, hogy ismerője a 21. századi erdélyi falu életviszonyainak, gazdasági és társadalmi problémáinak, esetleg egy szűkebb terület, a Székelyföld néhány tájegységének falvairól vannak némi ismeretei, tapasztalatai. Innen, ebből a perspektívából úgy véli, Kiss Dénes megállapításainak egy része cáfolható, vagy legalábbis korrekcióra szorul. Mindez nem azt jelenti, hogy Kiss Dénes rosszul mérné fel a maga választotta elemzési szinten a folyamatokat, változási tendenciákat, és konklúzióival általában ne lehetne egyetérteni. Itt alapvetően az eltérő elemzési szinteken tett megállapítások érvényességi köreinek különbözőségéről van szó, amire a társadalomkutatásban *a lépték* problémájának tisztázása nyomán kaphatunk eligazítást.

Kiss Dénes vitaindítóját két léptékben, makroanalitikai és mikroanalitikai szinten fogalmazta meg, ami azt jelenti, hogy tárgyat két információs szint választásával/és váltogatásával járta körül. Makroszinten erdélyi falvakról beszél országos, sőt, országhatárokon túli összefüggésekben: tehát nem hegyvidéki, mezőségi vagy székelyföldi, szilágysági, bánsági stb., falvakról. A hivatkozott irodalomjegyzékben sok esetben nem erdélyi falvakat tárgyaló munkákat idéz. Nyilván ez kényszerhelyzet, alig található az erdélyi faluval foglalkozó szociológiai szakirodalom (ennél talán több a néprajzi-antropológiai). A léptéket tehát helyenként módosítani kell: ha alászállunk az egyes falvak, jelenségek szintjére, akkor a makrolépték már nem alkalmas kutatási eszköz, a falvakban emberek élnek, háztartásokat, gazdaságokat, intézményeket működtetnek, ha az ott tapasztaltakat rögzíteni, megérteni akarjuk, léptéket kell váltanunk. Egyedi helyzetekkel, eltérő vizsgálati alanyokkal találkozunk, más viszonyítási kereteket kell keresnünk

A társadalomkutatásban a lépték kiválasztása egy információs szint választását is jelenti, amelynek meg kell felelnie a tanulmányozandó szervezési szintnek.¹ Az adott lépték alkalmazása mindenekelőtt az ismereti szempont megválasztását jelenti. A mikro- és a makroanalitikus szintek közötti

különbségtételről azonban nem szabad megfeledkeznünk. Ha párhuzamosan mindkét analitikus szinten megállapításokat teszünk, állításaink nem azonos szinten helyezkednek el, így egymásnak ellentmondó megállapításokra is juthatunk. Ezek a különböző valóságmagyarázatok azonban nem zárják ki egymást, mert nem ugyanabban a léptékben érvényesek. Kiss Dénes változtatja a megfigyelési szinteket, többnyire makroszinten beszél az erdélyi faluról, de néhol mikroanalitikus szintre vált át. Tegyük hozzá, megelégedésünkre: itt tudunk kapcsolódni a vitaindítóhoz.

Tűnődés a vita esélyeiről

Kiss Dénes írása nem csak szorosan a tárgyhöz – a 21. századi erdélyi faluhoz – kapcsolódó kérdéseket is felvet. Az erdélyi falusi társadalom életkörülményeinek, gazdasági lehetőségeinek, társadalmi viszonyainak állapotát, problémáit tárgyalva elgondolkodtat, például az elmúlt másfél évtized erdélyi magyar társadalomkutatásának témaválasztásairól vagy az elitcsoportok és a fizikai foglalkozásúak – konkrétan például parasztság– értelmiség – közötti kapcsolatok, viszonyok alakulásának, e csoportok közötti távolságok változásainak okairól is töprenghetünk.

Úgy véljük, érdemes lenne áttekinteni, hogy az elmúlt másfél évtizedben a társadalomtudományok hol, mely vidékek erdélyi falvainak problémáit kutatták. Természetesen annak az előfeltevésnek a fényében érdemes a kérdést így feltenni, ha a társadalomkutatásnak kizárólag szakmai kérdésfelvetésen kívüli, társadalmi szerepet is tulajdonítunk, azaz úgy gondoljuk, hogy a falusi valóság megismerése a kutatói kíváncsiságon túl a hatalmi elit tagjainak, a döntéshozóknak is hasznos ismereteket jelenthet.

A tartalmas vitának kevés esélyét látom azért, mert, ami annak tárgya lehetne, a jelen erdélyi falusi társadalmának életmódja, gazdasági, társadalmi viszonyai, alig ismert a társadalomkutatók előtt. Úgy vélem, hogy az erdélyi falusi világról, annak táji, gazdasági, társadalmi változatosságáról az elmúlt másfél évtizedben a társadalomtudományok elenyészően kevés ismeretet tártak fel. E megállapítást nem csak a szűk körű szakirodalom jelzi, erősíti például az is, hogy nemrég az Erdélyi Társadalom Munkacsoport a Transindex internetes portálon közzétette negyven kutatási programjának ismertetését. Ezek között egyetlen egy olyan lefolytatott kutatási program sincs, amely a falusi társadalmat, életmódot, gazdálkodási, termelési viszonyokat vette volna célba. (Az nem tudható, hogy vannak-e ezeken kívül még ismertetés előtt álló kutatási programok, amelyek között talán vannak a falu társadalmával foglalkozók is.)

Egy másik erdélyi társadalomkutató csoport, a csíkszeredai KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja egy, az erdélyi magyar népesség egészére kiterjedő felmérést végzett „*A földbirtoklás, a földhasználat és a gazdálkodás Erdélyben*” témakörben. A kutatás időtartama 2004. január – 2004. július. Eddig csak a kutatás részeredményei kerültek közlésre. Mivel ennek a kutatócsoportnak tagjai vagyunk, nem a mi feladatunk e munkát e helyen bemutatni.²

Nem ennek az írásnak a feladata az erdélyi társadalomkutatók és az erdélyi falusi társadalmi valóság közötti igen laza és esetleges kapcsolat okait értelmezni. A félreértések elkerülésére: itt nem elmarasztalásról van szó, hanem tényekről. Hogy a kutató milyen témát kutat – ha pragmatikus –, annak egyik legmeghatározóbb feltétele az a körülmény, hogy mire kap támogatást. Egyszer érdemes lenne elkészíteni a sikertelen társadalomkutatósi pályázatok listáját, talán kiderülne, hogy a mai falusi társadalom ismeretlensége nem egészen a kutatók érdektelenségén múltott.

Elemzési szintek és látletelek

A makroanalitikai szintnél maradva egyet lehet érteni Kiss Dénes értelmezéseivel, az írásában bemutatott trendeknek, folyamatoknak a falusi társadalom életviszonyaira gyakorolt következményei, hatásai kérdésében. Annyit tennénk hozzá, hogy a rendszerváltás utáni mezőgazdasági átalakulásról mondottakban kevés szó esett az elmúlt tizenöt év agrárpolitikájáról (miközben aránytalanul sok szó esik a dolgozat keretén belül például az ingázásról, mint a falusi háztartások jövedelemszerzési alternatívájáról). A termelési feltételek alakulásának tárgyalásakor Kiss Dénes mintha a földtervényeken túl nem tekintené az azt követő évek agrárpolitikáját a falun élők életminőségét, jövedelmi viszonyait meghatározó tényezőnek, legalábbis nem tért ki erre a kérdésre. A gazdálkodókkal, mezőgazdasági vállalkozókkal készült interjúinkban a kérdezettek – gyakran kérdezetlenül is – arról beszélnek, hogy az agrár- és pénzügypolitika, például a bankok hitelpolitikája, az állami felvásárló rendszerek csődje a falusi termelési viszonyokat markánsan meghatározó tényezők voltak, különösen az utóbbi tíz évben. Nézetem szerint fontos röviden áttekinteni az 1990. utáni agrárpolitika irányváltásait, mint jelentős konjunkturális tényezőnek az alakulását az erdélyi falu társadalmi, gazdasági viszonyainak feltételrendszerében. Úgy gondolom három időszakot különíthetünk el:

1. 1990–1996 között átalakult a mezőgazdaság szervezeti struktúrája, radikális privatizáció következett be. Megtörtént a föld magántulajdonba

juttatása: 10 ha szántóterületet és 1 ha erdőt kaphatott vissza egy család, azzal a megszorítással, hogy 10 évig nem adható el a föld (18/1991). Törvény született a mezőgazdasági társulások létrehozásának szabályozására. 1993–1996 között elindult – az egyelőre korlátozott mértékű – mezőgazdasági árliberalizáció. Ebben az időszakban diszkriminatív támogatáspolitikát érvényesült: a kormányzati támogatásokhoz, kedvezményes hitellehetőségekhez csak az állami farmok juthattak, magánvállalkozások nem.

2. 1997–2000 között nőtt az állami beavatkozás a mezőgazdaság különböző szektoraiban. A törvénykezés újra visszatért a kilencvenes évek elején hozott törvények módosítására, megnövelték a családonként visszakapható területet 50 hektárra, lehetővé vált, hogy a családi vállalkozások 200 ha-ig növeljék a földbirtokukat. Nincs ilyen korlátozás viszont a jogi személyiségű kereskedelmi társaságokra nézve. A tulajdonviszonyok körüli zűrzavar nem jutott nyugvópontra, több mint 700 000 földperes ügy folyt ebben az időszakban az országban.

1997 februárjától bekövetkezett a teljes árliberalizáció. Gyökeresen megváltozott az állami támogatáspolitikát: megszüntették az állami farmok támogatását, és a magántermelő kisgazdaságokat kezdték támogatni. 1997 nyarától Románia belépett a CEFTA államainak sorába, ez lecsökkentette egy sor mezőgazdasági termék védettségét. A kormány a Világbank nyomására az import termékekre kivetett vámtarifákat csökkentette vagy teljesen eltörölte. 2000 nyarától megszűnt a mezőgazdasági termékek exporttámogatása és az importtermékekre kivetett vám. A mezőgazdasági költségvetés 1997. óta évről évre folyamatosan csökkent.

3. 2001. után bizonyos haladás mutatkozott az európai intézményes keretek átültetésében, kialakításában. Folytatódott a földtulajdonba helyezés, a tulajdonlevelek kiosztását a kormányzat adminisztratív intézkedésekkel próbálta egyszerűsíteni. A tulajdonviszonyok tisztázása a korrupció és a bürokrácia lassúsága miatt nehezen haladó, még mindig befejezetlen folyamat.

A mezőgazdasági üzem típusokat törvénnyel osztályozták (166/2002), a földtulajdon mérete, az állatállomány létszáma alapján különítve el feltételezhetően az árupiacon is megjelenő mezőgazdasági vállalkozásokat a csak saját fogyasztásra termelő családi gazdaságoktól, kilátásba helyezve, hogy állami támogatásokra csak az előbbi üzem típus jogosult.

Némi előrelépés történt a nagy állami farmok privatizációjában is, a kormány, hogy vonzóbbá tegye a befektetők számára ezeket a vállalatokat, 2002-ben elengedte az állammal szemben évek óta halmozódó hatalmas tartozásaikat. 2002 júliusában megtörtént a SAPARD Ügynökség akkreditálása, 2002 októberétől megkezdődtek a mezőgazdasági fejezetre vonatko-

zó előcsatlakozási tárgyalások. A Mezőgazdasági Minisztérium 2003 februárjában véglegesítette az EU-csatlakozás agrárstratégiáját.

Azonban az ezután következő támogatáspolitikai ellentmondásos volt. Sokak számára azt bizonyította, hogy a politikai osztály nem a gazdasági hatékonyság, hanem szociális és politikai szempontok szerint nyújtott támogatást a mezőgazdasággal foglalkozóknak, pontosabban a földtulajdonnal rendelkezőknek. Először az árutermelőnek minősített kereskedelmi farmokat támogatták, majd – ellentétben az agrárpolitikában hangoztatott kívánalmakkal, miszerint Romániában a földkoncentráció beindulása, a nagyobb üzemméret kialakítása szükséges – hirtelen a kis- és törpegazdaságok felé fordult újra a kormányzat figyelme. 2003 őszétől az állam az öt hektár alatti földtulajdont birtokló gazdaságokat a megművelt terület után hektáronként kétmillió lejes támogatásban részesítette. A támogatást több részletben folyósították 2004 folyamán. A kormány agrárpolitikáját bíráló agrárszakemberek szerint világos volt a kampánycél: nem az alig 22 000 közép- és nagybirtokos árutermelő gazdaságokat támogatták, hanem a becslések szerint közel négymillió kis- és törpegazdaságot, számítva e gazdaságokban élő népesség szavazatára.³ „A mezőgazdasági támogatások rendszere kész csőd. A mezőgazdaság helyzete évről évre romlik. Mert ha egy beteg elhibázott kezeléssel akarnak gyógyítani, a beteg állapota csak súlyosabb lesz” – vélekedett egy bărăgani farmer az egyik központi napilapban.⁴ Ezzel egyetértett az öt hektár fölötti birtokkal rendelkező székely gazda is, aki azt sérelmezte, hogy 2003 tavaszán csak az öt hektár alatti szántóval rendelkező földtulajdonosoknak osztott az állam műtrágyát. Ugyancsak 2003-ban a gazdálkodók körében elégedetlenséget okozott a mezőgazdasági termelésre használt üzemanyag ártámogatásának felfüggesztése. De más káros következménye is volt a megváltoztatott támogatáspolitikának. Az egyik bukaresti központi napilap szerint földjüket a nagyobb területeken termelő mezőgazdasági társulásokba beadó földtulajdonosok birtokaik visszavételét fontolgatják, mert a hektáronkénti kétmillió lejes támogatás és a saját művelés jövedelme jelentékenyebb lehet, mint a társulásoktól kapott terménybér. Ez a tendencia homlokegyenest ellenkezik a 2004–2006 közötti Nemzeti Fejlesztési Tervben megfogalmazott célkitűzésekkel: az árutermelő farmok megerősítésének, a mezőgazdasági társulások létesítésének, a szövetkezési, társulási rendszer erősítésének szorgalmazásával.

A vidéki társadalmi viszonyokat feszültségek terhelik. Magas a rurális munkanélküliség, gyakorlatilag nem is lehet tudni, mennyi, mert az a személy, aki kikerült a szociális segélyezési jogosultságból, a továbbiakban „elvész” a munkaügyi nyilvántartásokból.

Az EU javaslatára ezt a problémát a hatóságok az idős gazdálkodók korai nyugdíjazásával, a mezőgazdasági termelőmunka megszüntetésével és földjeiknek a fiatal gazdálkodóknak való átadásával próbálnák megoldani. Aki egy kicsit is ismeri a saját tulajdonán termelő falusi idős gazdálkodók beállítódását, tulajdonosi érzületeit, a tévedés kockázata nélkül állíthatja, hogy a valóságos társadalmi viszonyoktól, beállítódásoktól, gazdálkodói magatartástól jócskán elrugaszzkodó elképzelés, előre megjósolhatóan, eleve kudarcra ítélt kísérlet lesz. Ezt igazolja a nemrég elindított „Életjáradék”-program iránt az erdélyi megyékben tanúsított érdektelenség is.

Az agrárpolitika formálói úgy jósolják, hogy a csatlakozási folyamat előhaladásával, az életképesnek minősített mezőgazdasági üzemek támogatásával drasztikusan fog csökkenni a jelenleg több mint négymillió, zömében önfenntartásra termelő kisgazdaságok száma.

Arra nincs semmiféle elképzelése a román politikai elitnek, hogy a fejletlen gazdaság melyik ágazatába tudhatna felszívódni a mezőgazdaságból kiszoruló népesség. E fenyegető társadalmi probléma megoldására a román agrárpolitika az Európa Parlament segítségét kérte. A mezőgazdaság tökeszegénységéből következik, hogy az EU-s támogatási lehetőségek kihasználatlanul maradtak. A SAPARD-alapokhoz való hozzáférés feltételeinek megkönnyítését is felvette a parlament mezőgazdasági bizottsága. 2003 decemberéig a rendelkezésre álló EU-s alapok mindössze 1,5%-át használta fel a román mezőgazdaság, 400 millió euró (vissza nem térítendő alap) elköltetlenül maradt.⁵ Ez részben jelzi a mezőgazdaság tökeszegénységét – a gazdálkodók nem tudják előteremteni a pályázati önrészt –, de a vidéki lakosság tájékozatlanságát is.

A lakossági tájékoztatás is elégtelen a várhatóan átalakuló termelési, piaci feltételekről, de ugyanakkor a politika is keveset tud a vidéki társadalomról. Nincs pontos kép arról, hogy kik a mezőgazdaság szereplői, milyen gazdasági teljesítménnyel rendelkeznek, mi várható tőlük, mi kell ahhoz, hogy versenyképesek legyenek. A politikai osztály túlságosan el van foglalva önmagával, a politikai csatazaj elnyomja az érdekeit megjeleníteni képtelen falusi társadalom gyámoltalan hangjait.

A politikai elit nem lát potenciális veszélyt a szervezetlen falusi tömegekben: nem tesz számára más foglalkozási csoportokéhoz (bányászok, üzemkoloszsusok munkásai, tanügyi alkalmazottak) hasonló engedményeket.⁶ A nagy példányszámú központi román lapok időnként vészharangokat kongatnak a mezőgazdaság állapotáról, a kormányok mulasztásairól, az agrártársadalom felkészítésében a közeljövőben várható változásokról, a kihasználatlan EU-s alapokról. Ezzel nagyjából ki is merül a probléma tárgyalása a közéleti fórumokon.

Az alábbi rövid esetleírás a Székelyföld és az egykori Szászföld peremvidékén lévő falu egyik gazdálkodójával készült hosszabb interjú rövid összefoglalása. Azokat a gazdálkodói tapasztalatokat foglaltuk össze az agrárpolitika irányváltásairól, amelyeket egy, a székelyföldi méretekben nagyobbnak mondható családi gazdaság perspektívájából – alulnézetből – fogalmazott meg egy gazdálkodó.

J. A. két testvérével együtt 47 ha birtokot örökölt, a 18-as földtörvény alapján tíz hektár földet kapott vissza, későbbi kiegészítésekkel ma 27 ha van a család tulajdonában. A családi földbirtok, rendkívül szétaprózott volt, a 47 ha átlagosan 10 áras parcellákból állt. Mint tekintélyes család tagját és tekintélyes embert bevásárltatták a földosztó bizottságba, ahol a tagosítás egyik élharcosa volt. A tagosítással hektáros vagy annál nagyobb parcellákhoz jutott a család. J. A. 1990 tavaszán bankkölcsönt vett fel gépek vásárlására. Ekkor még olcsó volt a bankhitel, J. A. még két másik falubeli gazdát is meggyőzött, hogy vegyenek fel hitelt, ne készpénzzel vásároljanak traktort, azt fektessék más eszközök vásárlásába. Nem tartotta sokáig a hitelt, az emelkedő kamatok láttán gyorsan törlesztette: a bankhitelből traktort vásárolt, majd Németországból kombájnt, ebben az ott élő leánya is segítette.

Kezdetről a gabonatermesztés volt a gazdaság fő termelőtevékenysége: az állatállományt azért nem fejlesztették, mert a kollektív lebontotta az istállójukat, és a rendszerváltás után már túl idősnek tartotta magát ahhoz, hogy újat építsen. A bankhitel törlesztésére vásárolt tinókat kölcsön istállóban teleltette ki egy télen. A szántóföldeken búzát, árpat, zabot, lóherét termesztett nagy területeken, voltak olyan évek, hogy a vetett területe elérte a 15 hektárt.

A kombájnnal több éven keresztül bércséplést is vállalt, de mostanra (2003 tavasza) nagyon lecsökkent a faluhatáron a vetésterület: „Itt négy öt kombájn dolgozott, ’93–’97 között, most már egynek sincs mit csináljon.”

A szántóföldi hozamokról és a saját termeléséről J. A. így vélekedett:

„Hát a mostani időkbe lehet számolni legkevesebb huszonöt mázsát, de nekem lett ötven is... Egy hektáron lett ötven mázsa, mert én a földet megrendeztem úgy, ahogy kellett. Meg volt rendesen művelve, műtrágya volt téve, pihent föld volt, jól termett. De nem minden évben lesz olyan termés. Most is, hogy ha jól odafigyel, jól rendezi a földet, harminc-negyvenig fel lehet menni.”

J. A. gazdálkodása a kilencvenes években addig volt jövedelmező, amíg nagyobb tételekben el tudta adni terményeit. 3–4 vagon gabonát értékesített az állami átvevőhálózatban. Az árral nem mindig volt elégedett, mert általában az állam a szabadpiaci ár alatt vásárolta fel a gabonát, de ez az értékesi-

tési forma azért volt előnyös, mert kevés szállítási költséggel, időveszteségek nélkül adhatott túl a terményen, és egyszerre jutott bevételhez, amiből a következő évi termelést időben lehetett finanszírozni. Amióta nem működik az állami átvevőhálózat, folyamatosan csökkent a J. A. – és a falu más termelőinek – vetésterülete: „Míg az államnak meg voltak a bázái, addig oda egybe le lehetett adni Vittük be, vették át, nem adtak soha olyan árat mint a piacon, de egyszerre kaptad a pénzt, lehetett valamit mozdítani, valamit meg tudtál venni, beletetted valamibe. A piaci ár magasabb volt mint az állami ár, igen, de akkor mit csináltál, amíg egy vagon gabonát eladsz, addig ötvenször el kell menni, sokat kell hordozni. A piacokon csak vékáslag vették. Avval foglalkoztunk, ment jól. El lehetett adni mindent. Egészen kilencvenhétig ment...” A rossz értékesítési lehetőségek következménye, hogy kevés pénz gyűl az apró tételekben történő szabadpiaci eladásokból „s ebből a kicsi pénzből nehéz fenntartani a termelést”. Az árpát sem veszik a sörgyárak, „mert a miniszterek kezébe vannak, s ők ellásák árpával, termelnek nagyba, s ők ellásák, nem kell az ilyen kicsi termelők árpája”. Ilyen helyzetben a kis regionális piacok maradnának csak a kistermelőknek, de ezeken is megjelent a regáti konkurencia. Olcsón hozzák a gabonát mindjárt az ottani korai aratás után, és lenyomják az árakat.

J. A.-nak is lesújtó a véleménye az utóbbi évek agrárpolitikájáról. Nemcsak a megemelkedett üzemanyagköltségek és az értékesítési nehézségek miatt, szerinte az elaprózott támogatásokkal is kevésre lehet haladni: „amióta ezek vannak a kormányon Năstaseék, nem is adtak olyan jelentős segítyt, mint a parasztpártiak idejében volt. Most az őszi vetésre adtak, ki mennyit vetett, adnak két milliót hektáronként, de azt is négy alkalommal adták ki. Egyszer adtak ki szántásra, akkor a vetésre, majd a vegyszerezésre, s aztán a cséplésre. Nekem összesen járna tíz millió a bevetett terület után, mert összesen öt hektár van elvetve, de azt négyszer adják ki. Az azelőtt való évbe akkor csak ötven árig adták ki a segítyt...”

J. A. 1991 utáni gazdálkodása egy gabonatermesztésre szakosodott családi kisüzem termelőtevékenységének visszaesését tükrözi, azt az esetet, amikor adottak a termelési feltételek: vannak munkagépek, munkaerő, szakismeret, van elegendő föld, de nincs a terménynek piaca. Az okok makrogazdaságiak: a nagytermelők a gabonapiacot elfoglalták, ők szállítanak ipari feldolgozásra (pl. árpát a sörgyáraknak). A gabonafelvásárlás piacán zűrzavaros állapotok uralkodnak, megszűnt az állami felvásárlóhálózat. Mértékadó szakemberek szerint ezt a piacot a maffia tartja kezében. Sokak véleménye szerint az államnak közbe kellene lépnie, garantálnia kellene egy minimális felvásárlási árat. De ez mindeddig nem történt meg. Ebben a konjunktúrában a kistermelő az első, aki tönkre-

megy: csökkenti termelését, felhagyja a szántóhatár egy részét. Lassan visszahúzódik az önellátás keretei közé, csak az alkalomszerű szabadpiaci eladásra van lehetősége. Ebből a csekély jövedelemből azonban évről évre kevesebb pénz jut az újabb termelési ciklus finanszírozására. Még a jelen költségviszonyai között is lehetne jövedelmezően termelni a nagyobb parcellákon, ha a gabonát lehetne értékesíteni. A gabona közvetett eladásának – a saját gazdaságban hústermeléssel közvetve értékesíteni – sincsenek kedvező feltételei.

A falusi társadalom belső állapotáról, mikrotársadalmi viszonyairól a Kiss Dénes választotta léptékben értelemszerűen kevés ismeretnek jutott hely. Úgy vélem, a falvak problémáinak tematizálásánál az olykor rejtett, sok időt és türelmet igénylő, de az életminőséget, közérzetet meghatározó jelenségekre is rá kellene irányítani a figyelmet, amelyek néhány napos te-repmunkán, mondjuk egy kérdőíves lekérdezéssel nem sok eséllyel ragadha-tók meg. Ha „az erdélyi falu”-ról, vagy „a székely falu”-ról beszélünk, ez nagyrészt absztrakció: falvak vannak, a falvakban sajátos helyi társadalmak, helyi mikrokozmoszok, amelyekben a társadalmi viszonyok, viszonyulások, gazdasági feltételrendszerek különböző sajátos súlyozásban működnek, e tényezők hatásainak összefonódása, egymást erősítő, illetve kioltó hatásai tapasztalhatók. Tehát igen sok változata lehetséges a helyi életvilágoknak, de ezek csak finom megkülönböztetésekkel, e falvakban élők tapasztalati világába való belehelyezkedéssel ismerhetők, érthetők meg. Hogy az egész-ről beszélhessünk, tipizálnunk, absztrahálnunk kell.

A továbbiakban székelyföldi tapasztalatok alapján rövid állításokat teszek a mai falu állapotáról, provokatív állításokat, ha úgy tetszik, kevés magyarázattal, a falusi társadalom intézményi, gazdasági, családi, emberi viszonyaira vonatkozóan.

Helyi, formális intézményekben alapvetően szegény a rurális környezet. Legtöbb községben három-négy intézmény működik állami és közösségi erőforrásokból: a polgármesteri hivatal, iskola, egyház, közbirtokosság. A két előbbi teljes anyagi függőségben létezik az állammal, de köztük is alá-fölé rendeltségi viszony van az erőforrás-gazdálkodásban: a polgármesteri hivatalok utalják át az iskolák fenntartási költségeire az alapokat.

Az egyház és a közbirtokosság közösségi fenntartásban, helyi erőforrá-sokból fenntartott intézmények. A nagyobb községekben civil szerveződé-sek alakultak, ezek célkitűzései különbözőek lehetnek: termelői érdekvéde-lem, környezetvédelem, falufejlesztés. Ugyanakkor az erősebb gazdasági vállalkozások is intézményes tényezőként jönnek szóba egy-egy településen: felvállalhatnak, támogathatnak közfeladatokat, de szembe is szegülhetnek a

formális intézmények tevékenységével, illetve ezek szándékaival. A kisebb falvakban nincsenek formális intézmények – csak az egyház –, és a civil szerveződések is általában hiányoznak.

A helyi intézmények együttműködési gyakorlatában legalább három viszonytípus figyelhető meg:

1. folyamatos együttműködés,
2. időszakos együttműködések,
3. kapcsolat-megszakítás, konfliktus, merev elhatárolódás, a kooperációs felületek bezáródása.

Ezek nem örök időkre rögzített viszonyok, időszakonként átminősülhetnek egyik típusból a másikba. A konfliktusok, feszültségek bármely gazdasági vagy szimbolikus érdek kapcsán előállhatnak, tapasztalataink azt mutatják, hogy a mai falusi világban gazdagon burjánzanak. Az okok sorrendjében elsőként az identitások versenye, a pozíciók, hatáskörök féltékeny őrzése, a konszenzusereső személyek krónikus hiánya említhető.

A falvak társadalmainak belső viszonyaira jellemző, hogy alacsony a szövetkezésre, együttműködésre való hajlandóság. A probléma talán akkor kezdődött a társadalmi együttműködés, a társadalmi részvétel szférájában, amikor az állam–társadalom viszonyban az állam új szerepben, a redistributori szerepben jelent meg. Tehát nemcsak adóelvonást, katonaaállítás követelt, hanem a begyűjtött adókból a településeknek jelentékeny összegeket visszaosztott – természetesen hierarchikus szempontok szerint mindmáig. A társadalmi részvételnek, a közérdekű ügyek iránti fogékonyságnak, a „megszólíthatóság”-nak falvak, községek között is vannak különbségei. Ezeknek a különbségeknek okai több tényező együttes hatásaként érthetők és magyarázhatók. A társadalomszerkezeti, szociális, mentális tényezők együttesen a helyi kulturális hagyományban ragadhatók meg (a kultúrát a legtágabb értelemben gondolva). A társadalmi részvételnek a nagyobb falvakban akár térben is elkülönülő eltérő formái lehetségesek.

Például egy másfélezer lélekszámú faluban 2004 nyarán egy ifjúsági rendezvényre több mint ötszáz fiatal érkezett. A szervezők az elszállásolásban, étkeztetésben segítségért fordultak a falu lakóihoz. A családok egy része („a felszegiek”) szállással, élelmiszerrel segítettek, míg a falu másik felében lakók elzárkóztak a segítségnyújtástól.

A társadalmi részvétel mértéke bármilyen eltervezett közösségi, társadalmi akcióban szorosan összefügg azzal, hogy mennyire sikerül a szereplők érintettségét, érdekeltiségét felkelteni, tudatosítani.

A magatartásvezérlő értékek szférájában teret veszített a hagyomány ereje, a tekintélynek ma már nincs hatalma. Élesednek a generációk közötti

kulturális határok: értve ezen a magatartás- és szemléletmódot, viselkedési szokásokat.

Társadalmi-demográfiai tényezők közül – az ismert előregedés mellett – a magyar és a roma lakosság arányának fokozatos megváltozását szükséges megemlíteni. Ez azt jelenti, hogy sok székely faluban kulturális átalakulás zajlik.

Az urbanizáció, a globalizáció nyomása a falusi térségekre a fogyasztási javak széles skálájában jelentkezik. Ezek megszerzése társadalmi (presztízs) kérdése is. A következmény az a társadalmi parancs, hogy meg kell szerezni e javak kiválthatóságának anyagi fedezetét. Ennek a motivációnak következménye az is, hogy megváltozik az ember–természet viszony: a természet csak egy kihasználásra, erőforrásainak azonnali kiaknázására jó környezet, ezzel a szemlélettel szorosan összefügg a természettel, a tájjal való bánásmód is. A hagyományos szemléletű falu mentalitásának, világszemléletének egyik sarkköve, alaptétele volt az erőforrások a termőföld, az erdő hasznosításában: a maradékról, a *poszteritás*ról való gondoskodás, az utódokat szervesen belegondolták, belefoglalták az életükbe. Mai szóval, fogalommal, a fenntartható környezetgazdálkodás volt a gyakorlat. Ehhez képest ma a környezeti rombolás számos példája látható a falvak határain.

Ugyanakkor más formákban tovább él a régi falu öröksége is: a személyközi viszonyokban például a tekintélyelvűség.

Nem cáfolom, amit Kiss Dénes mond a maga választotta információs szinten, de állításainak egy része csak bizonyos korlátozásokkal, táji, települési, regionális sajátosságok figyelembevételével mellett érvényes, ha e feltételek helyett mások működnek, a sommás megállapítások érvényüket veszítik. Egy-egy falu, családi gazdaságainak, egy kistáj társadalmi valóságának tényei cáfolják a megfogalmazott állításokat, kijelentéseket.

Abban a léptékben amelyben mi nézzük „a” falut, akad vitatni, pontosabban korrigálni való a Kiss Dénes szövegében: néhány kijelentése nem érvényes ezen a szinten, vagy határozott árnyalásra szorul. Például nem értünk egyet a kollektivizálás előtti birtokstruktúra restrukturálódásának következményeiről szőtt fejtegetéseivel. E kis birtokokon folyó gazdálkodási mód és az életszínvonal összefüggését fejtegetve Kiss Dénes megjegyzi, hogy „a változatlan méretű birtokok a változatlan gazdálkodási mód mellett aligha hoznak az ötven évvel ezelőttinél nagyobb jövedelmet”. A mai családi gazdálkodás jövedelmezőségének becslésénél – ha már hiányoznak a változatos termelési viszonyok között gazdálkodó erdélyi kisgazdaságok üzemi viszonyairól az adatgyűjtések, pontosabb mérések – nem mellőzhető az a tény, hogy a gazdálkodás eszköz- és feltételrendszere gyökeresen megválto-

zott az ötven-hatvan évvel ezelőtti viszonyokhoz képest. Elég, ha csak a talajművelő- vagy a takarmánykészítésben, szállításban használt gépek, berendezések, valamint a nagy hozamú gabonafajták, termelékenyebb állatfajták, a kemikáliák elterjedését említjük. E termelési eszközök, berendezések, a magasabb biológiai-termelési potenciál alkalmazhatóságának a jövedelmekben is megmutatkozó hozadékai vannak. Például, még a kisgazdaságokban is a szarvasmarha tejhozama, a búza hektárhozama mai termelési feltételek között legkevesebb két-háromszorosa, a burgonyáé ennél is többszöröse a kollektivizálás előtti időkben elért terméseredményeknek. Tehát amellett érvelünk, hogy ugyanazon a kisbirtokon ma magasabb színvonalú a termelékenység, nagyobb terménymennyiség takarítható be, mint a kollektivizálás előtti magángazdálkodás idején. Természetesen lényegesen emelkedtek a termelési költségek, és változott a szerkezeti összetételük, de arról keveset tudunk, hogy a többlettermelés és a költségtöbblet hogyan aránylik egymáshoz, és végeredményként a jövedelmek hogyan hasonlíthatók össze.

A másik megjegyzésünk, hogy nem minden esetben vezet reális eredményre, ha a paraszti gazdaságok jövedelmeinek becslését kizárólag a birtokszerkezethez és a birtoknagysághoz viszonyítva tárgyaljuk. Tereptapasztalataink alapján úgy látjuk, hogy sok parasztgazdaság esetében nincs szoros korreláció a családi birtoknagyság – értve ez alatt a községi földkönyvekben a családok tulajdonaként feltüntetett birtokot – és a gazdaság tényleges jövedelme között. Példák sokaságával lehetne bizonyítani, hogy azok a kevés saját földdel rendelkező gazdaságok, amelyek más termelőeszközöket birtokolnak – gépeket vásároltak, szaporították az állatállományukat – a kisbirtok ellenére jövedelmezően gazdálkodnak, mert sok faluban földbőség van. Ismert, hogy a földtulajdonosok egy része városokban él, mások – főleg a fogyó népességű, elöregedő falvakban – nem rendelkeznek a termeléshez szükséges munkaerővel. A termelőeszközökkel rendelkező családok több évre szóló informális megegyezésekkel terménybérért vagy más vizsontszolgáltatásért – mint például gépi munka, szállítás, stb. – annyi termőföldet szerezhetnek, amennyit képesek megművelni.

Egy másik, a mikroszinthez kapcsolódó megjegyzést az elit és a helyi társadalom kapcsolatáról tennék. Terepmunkán leellenőrizhető lehetne, hogy sok-sok faluban élnek még orvosok is, nem csak középkáderek. Hasonlóképp képzett – legalábbis diplomáik, iskolázottságuk alapján képzettnek mondható – tanárok is maradtak falvakon, és nem hisszük, hogy a tanárok presztízse csak a Kiss Dénes által felsorolt tényezők miatt csökkent a rendszerváltás óta. A falusi iskolák oktatóinak a presztízvesztése szerintünk erős korrelációt mutatna – ha ez a probléma is kutatás tárgya lehetne

– azzal is, hogy az iskolai pálya mennyiben segíti a tanulók sikeres munkaerő-piaci integrációját. A sok szempontból életidegen tananyag, a munkaerő-piaci igényekhez mereven – vagy sehogy se – viszonyuló oktatási rendszer, az innen kikerülők rossz elhelyezkedési esélyei legalább olyan fontos tényezői az oktatók presztízsvesztésének, mint a Kiss Dénes által felsorolt okok. Mint ahogy arra is elég példa van, hogy a vidéki papok és a hívek között megromlott a rendszerváltás után a viszony, néhol éppen a külföldi segélyek szétosztása körüli konfliktusok miatt, más helyeken a papok közéleti szerepvállalása vagy a hívek által túlzottnak tartott anyagi orientáltsága miatt.⁷

A pártállami idők előtti történeti korszakban a pap és a helyi közösség kapcsolatának a mindennapokban gyökerező tartalmai voltak.

(Interjúrészlet) *Kik voltak a falu vezető emberei?*

A pap s a tanító. Ez a kettő, ha jó volt, a falunak nagy javára volt, az megtanította az embereket gyümölcsfát oltani, megtanította a mezőgazdaságot, a pap olyan volt, amelyik gazdálkodott, mert az egyháznak birtoka volt, az emberekkel, mikor szóba állt, akkor a legelső az volt hogy, na hogy vetted el a magot, s hogy csináltad, s hogy gazdálkodtál... Közös probléma volt, volt amiről beszélgetni. Hogy aztán a szószekekről mit mondott... De ahogy a templomból kijött, az olyan gazdaember volt, mint a többi. Bízta benne. A papoknak, amelyek falusi pap akar lenni, az olyan gazdálkodó kéne legyen, mint a többi. Hogy tudjon két szót szólni, legyen közös témájuk... (Orbán Mihály, sz. 1921, Csikajnád. Elmondta 2002. július.)

Ezek a tartalmak ma hiányoznak az értelmiség és a fizikai foglalkozásúak kapcsolatából. A papság elitszerepe tehát szerintünk nem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt Kiss Dénes jelzi.

Összegzésként: szerencsés ötletnek, fontos kezdeményezésnek tartom a vita előkészítését, éppen ideje volt ráirányítani a szakmai és a politikai elit figyelmét az erdélyi falu helyzetére. A falu társadalmi, gazdasági viszonyainak kutatása interdiszciplináris megközelítést, a folyamatok, jelenségek dimenzióinak, jelentéseinek regisztrálását és értelmezését, a táji, regionális feltételrendszerek azonosítását, hatásainak feltárását kellene, hogy jelentse. Nem hisszük, hogy a társadalomtudományok művelőiben még él az az illúzió, hogy megváltoztathatják a társadalmi folyamatok irányát, de a valóság(ok) feltárását talán feladatuknak tekintik.

Jegyzetek

- ¹ Bernard Lepetit: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *Aetas*. 1995/4, 149.
- ² A kutatást az Új Kézfogás Közalapítvány és a Határon Túli Magyarok Hivatala támogatta. A felmérés nem terjedt ki a szórványra és a nagyvárosokra. A Székelyföldre vonatkozó részeredményeket lásd: Biró A. Zoltán – Zsigmond Csilla: *Székelyföld - Számokban*. KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Hargita Megyei Kulturális Központ, Alutus, Csíkszereda, 2005.
- ³ *Cotidianul*, 2003. december 18.
- ⁴ *Adevărul*, 2003. szeptember 9.
- ⁵ *Adevărul*, 2003. december 12.
- ⁶ Ennek a viszonyulásnak legfrissebb példája, hogy a kisnyugdíjasoknak 2005 húsvétján – kivéve a mezőgazdasági nyugdíjasokat – pénzt utalt ki a kormány. Köztudott, hogy a mezőgazdasági nyugdíjak a legalacsonyabbak az országban.
- ⁷ E jelenséggel kapcsolatban lásd: Kinda István: A protestáns pap és közössége konfliktusa. *Korunk*. 2004. december, 54–57.